

NEJEN OHLÉDNUTÍ ZPĚT

V nakladatelství INDEX vyšel před nedávným sborník studií pod názvem SYSTÉMOVÉ ZMĚNY. Puvodním podnětem k jeho vydání bylo, zpřístupnit širší veřejnosti výsledky československo-britské vědecké konference z léta 1971. Vzhledem k tomu tvoří jádro sborníku v Readingu přednesené referáty čs. exilových publicistů a výzkumných pracovníků. Ve své výsledné podobě obrazy tak sborník *nynější stav úvah devíti předních exilových publicistů* k oněm otázkám, jež jsou předmětem jejich rozboru (1). Pokusím se nyní charakter jednotlivých studií (tak, jak za sebou v knize následují) ve vší stručnosti čtenáři přiblížit s tím, že některá hlediska určitých autorů budou tlumočena teprve v souvislosti se závěrečnými poznámkami ke sborníku jako celku.

Sociální stratifikace, úloha inteligence a pozice radikálních intelektuálů v přípravě a provedení Pražského jara je tématem brilantního příspěvku Ivana Bystřiny. Při charakteristice změn, které se odehrály v sociálně ekonomické a politické strukture poúnorového Československa pointovantě konstatuje, že "žádný představitel 'antikomunismu' neodsoudil podobný druh 'komunismu' či 'socialismu' tvrdšími slovy, než to učinil před více než sto lety sám Marx" (2), a z následné detailnější analýzy sociální stratifikace dovozuje, že nešlo o "degeneraci" či "stalinistickou deformaci" zřízení, jež by snad "puvodně" bylo socialistické, nýbrž od samého počátku o diktaturu "jménem" proletariatu, jež se v průběhu doby stále zřetelněji projevovovala jako diktatura úzké oligarchické skupiny nad proletariátem a *proti němu*". "Nejpozoruhodnějším v celém vývoji před rokem 1968, ale i v samém roce osmašedesátém, před i po okupaci, a vlastně až dodnes" se mu jeví "vývoj, postoje a činy československé inteligence". Vykresluje její specifické, dějinně podmíněné rysy, poukazuje na složitost jejího postavení a vývoje po r. 1948, pusobivě demonstruje (m.j.s. využitím Halasovy Závěti) tragickou "situaci vzdělance v tomto lidském a strašlivém světě" (Halas) a přechází k rozsáhlé analýze pozice radikálních intelektuálů v letech šedesátých. Tato závěrečná část Bystřinova příspěvku představuje zčásti nepřímou, zčásti otevřenou polemiku s charakteristikami, které našim intelektuálům uštědřili Ivan Svíták s Rio Preissnerem i mnozí další přísní a militantní autoři. Neméně přesvědčivá je jeho argumentace ústící v závěr, že "prognóza ex post o predestinaci nevyhnutelného zániku čs. experimentu z *vnitřních důvodů* není dokazatelná a je přinejmenším vysoce nepravděpodobná, že *není iluzí* 'některých levicových intelektuálů' názor, podle něhož

'zlý Sovětský svaz znemožnil' rozkvétajícímu Pražskému jaru 'proměnit se v léto a vydat plody' (3), že pravdu má spíše Sartre, pokud píše: 'Každý ví, jak to bylo dál: tento socialismus se ještě nenarodil a už byl zardoušen kontrarevolucí', tj. *tanky*, které 'poslali do Prahy vyděšení sovětská představitelé' a tak byl starý systém 'zachráněn jen tak tak...' (4).

Příspěvek Zdeňka Hejzlara nese skromný název *K politice a vnitřnímu vývoji KSČ po roce 1948*. Ve skutečnosti podává autor ve spojení s rozбором stranické problematiky komplexní analýzu společenského vývoje země až do dnešních dnů — analýzu příkladně solidní, která prozrazuje enormní množství investované myšlenkové práce. To co zde Hejzlar (více méně tézovitě) předkládá na 35 stránkách by v rozvedené formě a s příslušnou dokumentací vydalo kvalitní monografii mnohanásobně většího rozsahu — a takový čin by nám autor neměl zustat dlužen. Vzhledem k mimořádné obsaženosti příspěvku je prakticky nemožné jeho náplň v několika řádcích blíže charakterizovat. Na tomto místě se proto omezím jen na citaci závěru, jemuž nelze — v kontextu, do něhož je zasazen — odepřít přesvědčivost: "Jedno je však jisté: obnažení skutečných zájmu této společnosti v šedesátých letech ukázalo, že hlubokou krizi v Československu nelze v poslední instanci rozřešit jinak, než ve směru velkého pokusu roku 1968, to jest *demokratizaci systému a obnovením suverenity*. Jiná řešení mají nouzový nebo zcela reakční charakter".

V jádře k témuž závěru — jen s tím rozdílem, že je formulován ve vztahu k realitám výlučně ekonomické povahy — docházejí ve svém příspěvku *Ekonomická reforma a československé hospodářství* autoři Jiří Kosta a Jiří Sláma. "Jedině radikální reforma ekonomického systému tak jak byla concipována v letech 1965-1968 muze přispět k definitivnímu řešení ekonomických problému Československa. Jedině taková koncepce ekonomické soustavy, která *opírá demokratizaci ekonomiky o demokratizaci celého společenského života* muze vyřešit již dlouho zralé a stále nevyřešené problémy rozvoje čs. hospodářství". Ani jejich závěry nejsou plodem apriorních konstrukcí, nýbrž seriózní analýzy ekonomických dat šedesátých let. Opírajíce se o některé ze stěžejních ukazatelů ekonomického rozvoje — národní důchod, průmyslová výroba, reálné mzdy — člení šedesátá léta do pěti dvouletých období; v každém z nich pak zkoumají souvislosti mezi vývojem ekonomiky a charakterem jejího řízení, konkrétněji řečeno, "mezi vývojem národního hospodářství a mezi prvky reformy, které

byly — do r. 1968 — zavedeny a případně — po r. 1968 — zrušeny". Závěrem objasňují, proč se Husákovy vedení mohlo podařit — zčásti právě "pomocí centralistických příkazných metod" (!) zabránit hrozícímu hospodářskému zhroutilí a ukazují, jak omezené jsou perspektivní možnosti onoho "osvíceného" centrálního dirigismu typu NDR, který je nyní Prahou více méně přejímán.

Ve své studii *Iluze české politiky* zamýšlí se *Alexej Kusák* nad příčinami porážky pražskojarního úsilí. Spatřuje je, obecně řečeno, v tradiční už "neschopnosti české politiky myslet naprosto reálně, to jest v kategoriích politické moci", tedy v tendenci, zaměňovat iluze za realitu, převahu intelektuální za mocenskou, etiku a filosofování za praktickou politiku. "Rozum hraje v české politice roli bilancisty a nikoli plánovače", vyvozuje Kusák z jím uváděných dějinných příkladů — a tentýž strukturální rys čs. politiky se mu promítá i v událostech roku šedesátéhoosmého. Kusákův kritický pohled na určité "komponenty české politiky: nečasovost, citovost (odčínování křivd, hamletismus) a zoufalecký radikálismus (bez ohledu na následky)" překvapuje poněkud u autora, jenž byl v inkriminované době šéfredaktorem časopisu s nejradikálnější orientací (*Student*). Symptomatičtější je i jeho veskrze pozitivní hodnocení již onoho stupně demokratizace, jehož bylo v průběhu Pražského jara — v podobě svobody tisku a přesunu *uvnitř* mocenské struktury — efektivně dosaženo⁽⁵⁾.

Od kultury k politice pojmenoval *A. J. Liehm* příspěvek, jehož nosnou myšlenkou je existence a rozpor mezi dvěma realitami: na jedné straně mechanismu mocenské pyramidy, na druhé straně autonomních živých společenských struktur. "Legální pyramida nemůže tyto struktury likvidovat, protože by se tím dotkla živoucích organismů země. Proto je toleruje a pouze usiluje, aby jejich autonomní existence nenabyla celostátní povahy, zůstala lokálně omezená, aby nedošlo k horizontálnímu spojení mezi jednotlivými buňkami atd. Prostě, aby se faktická struktura nemohla konstituovat v organismus". Působení těchto paralelních struktur demonstruje pak na vývoji v oblasti kultury, jež v dané konkrétně historické situaci začala s logickou nutností plnit roli politiky. Tento proces vyvrcholil v r. 1968. Po likvidaci cenzury "vládní pyramida už jenom mocenský státním aparát" jehož převodní páky jsou však ochromeny. "Zrušení cenzury likviduje jediný pozůstatek vertikální struktury a zahajuje v oblasti informací období svobody, jaké v takovém rozsahu moderní společnost nepoznala". Díky tomu bylo možno obnovit horizontální vazby mezi organizacemi kulturní inteligence a dělnictva s důsledkem, že se "masa nositelu lidové demokracie" dala skutečně do pohybu. Zbytek pyramidy pochopily, že je konec a "objednávají si" zahraniční vojenskou intervenci.

K mezinárodním předpokladům systémových

změn se kvalifikovaně vyjadřuje Adolf Müller. Podobně jako Hejzlarova studie je i Müllerův text natolik mnohorozměrný, že jeho obsah a náměty nelze v několika řádcích vystihnout. Na tomto místě se proto spokojím jen se závěrečným konstatováním autora: "Zabývat se tedy věcně a bez iluzí možnostmi systémových změn, byť jen v jednom evropském státě, znamená klást tuto otázku také v obecné podobě a nepřehlížet význam mezinárodních komponentů, v nichž především jsou odpovědi skryty".

"*Pražské jaro*" a *mezinárodní komunistické a revoluční hnutí* je tématem příspěvku *Jiřího Pelikána*. Události r. 1968 jsou zde zdařile zasazeny do rámce jak celkové krize komunistického hnutí tak i širšího světového vývoje daného období. Po rozboru pojmu mezinárodní komunistické hnutí a rozporů tomuto hnutí imanentních podává autor kompletní a přitom analyticky strukturovaný přehled o postojích komunistických stran různých zemí a kontinentu jak k Pražskému jaru, tak i k sovětské intervenci a následné okupační "normalizaci". Svůj rozbor doplňuje i o stručnou charakteristiku postoje KS Číny, trockistických proudů, Nové levice a Socialistické internacionály. Jeho členitá analýza vyúsťuje pak v celou řadu závěrů, jež lze podle jeho názoru z příslušných dějinných zkušeností vyvodit. Centrální postavení má Pelikánův závěr, že "jakákoli obroda komunistického a revolučního hnutí není možná bez rozchodu, jasného a radikálního, s nynějším sovětským vedením".

Sborník je uzavřen příspěvkem *Oty Šika* *Demokratické a socialistické tržní hospodářství*. Autor zde znovu přesvědčivě zdůvodňuje nutnost socialistické syntézy plánu a trhu, v níž spatřuje budoucí ekonomický model jak dnešních byrokraticko-socialistických, tak i kapitalistických systémů. Tento model chápe v nerozlučné souvislosti s demokracií jak hospodářskou (podnikové rady pracujících), tak i politickou a jako prostředek humanizace společnosti. Novým momentem jeho úvah, který překračuje modelové představy Pražského jara a tvoří velice akcentovanou specifikou dnešní Šikovy koncepce, je úsilí o zainteresování výrobců na rustu kapitálu pomocí přímého podílu na kapitálovém efektu, "např. ve formě certifikátu nebo jiného cenného papíru, který je mu (pracujícímu v podniku) zárukou, že obdrží odpovídající podíl na zisku". Bez podobného zainteresování — soudí Šik — nelze optimální vývoj kapitálu zajistit; a bez takového vývoje (bez stále modernizace a efektivního využití výrobních prostředků) "neexistuje možnost humanizace společnosti, zkrácení pracovní doby, ani vysoký kulturní vývoj". (Přesnější a komplexně vyjádření této koncepce nacházíme v nejnovější Šikově knize: "Der dritte Weg".)

* * *

Kdyby měl (a to kterýkoli) recenzent práce ve sborníku obsažené patřičně komentovat, neku-li všestranně analysovat, musel

by stvořit něco na způsob malé encyklopedie neboť při lektuře jednotlivých příspěvků deňují před námi stěžejní problémy nejen Československa, ale i Evropy, a to v dimensích systému sociálních i vojenských, ekonomiky i politiky, strategie i taktiky. V dané souvislosti se proto omezím jen na několik velice skromných poznámek.

Sborník je na jedné straně nepochybným svědectvím trvajících rozdílu v přístupu autoru k celé řadě fundamentálních otázek. Tak např. pro Hejzlara byla čs. předlednová společnost "přes všechny deformace v podstatě socialistickou společností předhodného období" — vymezení, jež je pro mnohé jiné autory (v neposlední řadě pro Bystrínu) sotva přijatelné. Podobná propast zeje v charakteristice úlohy radikální inteligence. To, co je pro Bystrínu nejsvětější stránkou před- i polednového vývoje, nabývá zejména v optice Kusáka funkci takřka protikladnou: právě tito intelektualové jsou v rozhodující míře odpovědní za to, že čs. vývoj "byl formulován příliš radikálně a skrýval v sobě nebezpečí pro blok", čímž se střetl nejen se sovětskými, ale v mnohém směru i "západními" zájmy. Stejně tak nemuze být mezi nimi shody v ocenění speciálních politických problémů: pro prvního autora byla např. snaha reformního vedení zamezit obnově sociální demokracie "politicky hanebnou", pro druhého naopak byl požadavek na rozšíření počtu politických stran "výsledkem abstraktního posuzování politické scény" a jeho prozakování čin, který mohl přinést "pouze ty nejhorší důsledky".

Za těmito diferencemi, jejichž výčet by bylo možno podstatně obohatit, se skrývá rozdílné, mnohdy přímo protikladné pojetí mnoha fundamentálních otázek, mezi nimi: možnosti, které měla pražská reformace v rámci daných mezinárodních vztahů; způsobu, jimiž bylo možno manévrovat prostor rozšířit; charakteru procesu sociální změny a la Pražské jaro; specifické váhy vybojované demokratizace pro perspektivní možnost důsledné přestavby společnosti ve směru demokratického socialismu.

Příspěvky sborníku, jakož i některé jiné z nových publikací, nasvědčují však tomu, že s časovým odstupem nabývá na váze trend, který by bylo možno — kdyby příslušný pojem nebyl (namnoze právem) tak pejorativně zatížen — nazvat "realistickým". Do popředí vystupuje totiž vědomí "limitů" daných historickým i geopolitickým kontextem, nešťastného časového momentu pražské exploze (6), "který svádí k tomu, označit čs. pokus za předčasný" (Müller) (?), "tradičního českého přecenování eticko-politických postulatů co by faktorů mezinárodních vztahů" (Müller, 191) (8), nemyšlitelnosti radikální přeměny struktur "jen čistě v národním rámci a bez mezinárodního spojení s pokrokovými silami" (Pelikán), resp. nereálnosti "požadavku 'revoluční' přeměny systému v jednom státě nebo ve skupině států přežívajících vojenských bloku" (Müller), atp. V této optice je jen logické, jestliže ustává

zatracování Pražského jara pro to, čeho nedosáhlo resp. o co (máme-li na mysli gros "reformkomunistů") bezprostředně neusilovalo (otevřený politický systém) a jestliže síli naopak dojem určité překotnosti a přílišné spontánnosti tehdejšího vývoje.

Uvedený trend má zajisté svá úskali. Jeho překantování by nutně ústilo v historickém fatalismu a la věc byla předem ztracena a v reálpolitické degeneraci, jejíž krajní polohu by představovala — ať už vyřčená či zastřená — rehabilitace "husákovštiny". Proti určitým aspektům argumentace (zejména) Hejzlara, Kusáka a Müllera by bylo podle mého názoru možno vznést nejednu výhradu — a v jiné souvislosti se pokusím je formulovat. Nicméně soudím, že v neposlední řadě právě jmenování publicisté vnesli do diskuse o čs. problému střízlivý tón, která by neměl být přesechnut — již proto ne, že československý problém je ve skutečnosti mezinárodním problémem a že jen "správná", tedy co možná adekvátní interpretace pražské zkušenosti může být také reformně-socialistickým silám jiných zemí a tím i naší národní věci skutečnou pomocí.

Při všech diferencích se u autoru sborníku (a nejen u nich) rýsuje shoda zejména v uznání skutečnosti, že aktéři Pražského jara — ať již v tom či onom ohledu a rozsahu — nedocenili mezinárodní aspekty československého vývoje. Tato tvrdě zaplacená zkušenost přímo volá po tom, abychom pohyby na soudobé mezinárodní scéně pozorně analyzovali a nenechali bez povšimnutí žádnou šanci, jež by náš manévrovací prostor mohla rozšířit. Že problémy s tím spojené jsou řadou exulantů již delší dobu seriózně zkoumány, je patrné i z publikace zde komentované. Sama tato okolnost je podle mne důvodem, proč si sborník o systémových změnách zasluhuje stát se předmětem zájmu široké čtenářské obce (9).

vh

(1) Originelní znění referátu a diskusních příspěvků vychází nyní anglicky v redakci Vladimíra Kusína pod názvem The Czechoslovak Reform Movement 1968 — Proceedings of the Seminar held at the University of Reading on 12-17 July 1971. (International Research Documents 1973, London.)

(2) Viz Marxovy úvahy o společnosti "ještě zcela hrubého a bezmyšlenkovitého (despotického) komunismu", který "neguje všude osobnost člověka, ... chce násilně abstrahovat od nadání" atp. v Ekonomicko-filosofických rukopisech.

(3) Polemika s pojetím Pavla Tigrida. Viz jeho stať "Revanšisté, k moci!" (Svědectví, č. 38, s. 230).

(4) Jean-Paul Sartre, Socialismus, který přišel z chladna (předmluva k francouzskému, nyní i německému vydání kníky A. J. Liehma, Trois générations).

(5) Kusák ukazuje, že "právě tyto změny (měly) reálnou historickou perspektivu a pro skutečnou emancipaci Československa význam daleko větší, než jaký jim přikládali i největší optimisté", že "konkrétní politická situace učinila právě z přesunu kádru a ze svobody tisku jednu z nejpozoruhodnějších událostí, obdařených hlubokým politickým smyslem a obsahem", atp. K dosahu svobody tisku pro přeměnu byrokraticko-centralistických systému nekapitalistického typu viz např. Issac Deutscher, "Nedokončená revoluce" (závěrečná kapitola).

(6) Podle Kusáka jsme "s politikou rychlého uvolňování přišli v době pro socialistický blok nejméně vhodnou".

(7) "Tragika tohoto pokusu spočívá v tom, že k němu došlo v době, kdy bipolarita se zdála mnohým jeho účastníkům ještě na dlouho trvalým stavem...".

(8) Téhož se dotýká Pelikán, když mluví kriticky o těch, kdož se chovali tak, jako by Československo "mohlo dělat jen to, co mu diktuje svědomí".

(9) Knihu lze přímo objednat u: INDEX (Společnost pro československou literaturu v zahraničí), 5 Köln 41, Postfach 410511, BRD.

Knihy čs. autorů o Československu

Protože čtenáři "Listu" projeví zájem být lépe informováni o vydání knih českých a slovenských autorů v zahraničí a také o pracích zahraničních autorů o problematice Československa, budeme se snažit tento nedostatek napravit celkovými informačními zprávami i recenzemi důležitějších knih. V č. 5-6 Listu z listopadu 1972 jsme přinesli recenzi významné knihy českého autora (pseudonym A. Ostrý) "Československý problém", která vyšla loňského roku v nakladatelství INDEX (adresa: Index, 5000 Köln 41, Postfach 41 05 11). V č. 1/73 "Listu" z února jsme upozornili výňatkem na knihu Erazima Koháka a Hedy Margoliové "Dialog přes barikády", vycházející právě v nakladatelství "68 Publishers Toronto" (Box 695, Postal Station A, Toronto, Ont. M5W 1G2, Canada).

Vrátit se ke všem publikacím našich i cizích autorů o Československu ovšem nebude možné; od roku 1968 vyšlo totiž podle neúplného bibliografického přehledu více než 300 titulů tohoto druhu. Pokusíme se postupně upozornit aspoň na ty nejdůležitější. Dnes chceme přinést informativní přehled o posledních publikacích našich autorů v zahraničí. O některých z nich přineseme v příštích číslech podrobnější recenze.

Na sklonku roku 1972 vydalo hamburškém nakladatelství Hoffmann a Campe roz-

sáhlou práci prof. Oty. Šika o perspektivách vývoje ekonomického systému na Východě i na Západě pod titulem "Der dritte Weg" (je to první kniha z autorem plánované triologie). Ve stejné době vyšel v nakladatelství INDEX v Kolíně nad Rýnem sborník "Systémové změny", který obsahuje kratší studie Ivana Bystřiny, Zdeňka Hejzlara, Jiřího Kosty a Jiřího Slámy, Alexeje Klusáka, A. J. Liehma, Adolfa Müllera, Jiřího Pelikána a Oty Šika, zpracované většinou z jejich vystoupení na různých mezinárodních konferencích a seminářích o Československu (viz recenze na str. 28-31). V téže nakladatelství vyšla také knížka Radoslava Seluckého "Východ je východ", věnovaná poznatkům o skutečném stavu soudobé sovětské společnosti. Od téhož autora vydalo nakladatelství Praeger Publishers knihu "Economic Reform in Eastern Europe". Adolf Müller a Bedřich Utitz vydali v západoněmeckém nakladatelství Europabuch-Verlag studii "Deutschland und die Tschechoslowakei". Kalifornská státní universita publikovala přednášku svého profesora Ivana Svitáka "Montaigne".

Vladimír Kusin vydal hned dvě studie, věnované období r. 1968 a předcházejícímu vývoji: první, pod názvem "The intellectual origins of the Prague Spring" vyšla v nakladatelství Cambridge University Press a druhá s titulem "Political Groupings in the Czechoslovak Reform Movement" u Macmillana v Londýně. Toto nakladatelství vydalo loňského roku také práci Jaroslava Krejčího "Social Change and Stratification of Post-War Czechoslovakia".

Na začátku roku 1973 vyšla v západoněmeckém nakladatelství Fischer-Verlag studie Jiřího Kosty, napsaná společně s německými autory Meyerem a Weberem pod názvem "Warenproduktion im Sozialismus". V únoru vyšla s titulem "Ici Prague" v nakladatelství SEUIL v Paříži studie Jiřího Pelikána o čs. socialistické opozici a jejích perspektivách v Československu i ostatních zemích Východní Evropy, doprovázená rozsáhlým výběrem dokumentů čs. domácí opozice z období 1969-72; současně vyšla italsky v římském nakladatelství Coines.

Zvláštní a potěšitelně rozsáhlou kapitolu tvoří knihy českých a slovenských autorů literárních děl, tvůrčích buď v exilu nebo doma (ale zakázaných). O nich přineseme informace v některém z příštích čísel "Listu".